

३.१ श्रीलङ्का टापुबासीको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

पृष्ठभूमि

सुनसरी र उदयपुरको सीमानामा रहेको श्रीलङ्का टापुबासीको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार विविध कारणले खुम्चिएको छ। सप्तकोशी नदीले वि.सं. २०२० सालदेखि मूल भङ्गालो छोडेपछि बराहक्षेत्र नगरपालिकाका वडा नं. ६ र ९ मा विभाजित श्रीलङ्का टापु सप्तकोशी नदीको पूर्वी र पश्चिमी भङ्गालोको बिचमा अवस्थित छ। सप्तकोशी पूर्वी तटबन्ध प्रकाशपुरबाट कोशीको मुख्य भङ्गालो पार गरेर करिब तीन किलोमिटर पश्चिममा पर्दछ, श्रीलङ्का टापु। आँखाले देखिने क्षितिज भन्दा निकै टाढासम्म फैलिएको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार भने राज्यको सम्बोधन भन्दा निकै टाढा छ। भण्डै १२ हजार भन्दा बढी नागरिक बसोवास गरिरहेको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले राज्यको उपस्थिति महसुस गर्न पाएका छैनन्।

बराहक्षेत्र नगरपालिका वडा-६ र ९ को आधाजसो भाग अवस्थित श्रीलङ्का टापु राज्यको पुन संरचनापछि एउटा फरक भौगोलिक अवस्थितिमा छ। यो भूभागलाई बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ मा विभाजन गरिएपछि त्यहाँका नागरिकले राज्यबाट पाउने आधारभूत सुविधाका लागि बराहक्षेत्र नगरपालिका कार्यालयसम्म पुग्न डुङ्गाबाट घण्टौं लगाएर यात्रा गर्नुपर्छ। राज्यबाट नागरिकले प्राप्त गर्ने शिक्षा, खाद्य, आवास, स्वच्छ पानी, सरसफाइ, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षाजस्ता आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सवालमा यहाँ बसोवास गरिरहेका नागरिकको अवस्था निकै पृथक छ। आत्मनिर्णयको अधिकार, समानताको अधिकार, महिला र पुरुषबीचको समानताको अधिकार, काम गर्ने अधिकार, कामको समयमा न्यायिक र सुविधाजनक वातावरण उपभोग गर्न पाउने अधिकार, सामाजिक बीमासहित सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, जीवनयापन, भोजन, लत्ताकपडा तथा आवास, भोकबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार, यथासम्भव उच्चस्तरको

शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, सांस्कृतिक जीवनको अधिकारलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको दृष्टिकोणबाट श्रीलङ्का टापुबासीले राज्यको प्रत्याभूत गर्न पाएका छन् वा छैनन् भन्ने विषयमा यो आलेख केन्द्रित छ।

प्रदेश १ र २ को बीचमा पर्ने देशको सबै भन्दा ठूलो सप्तकोशी नदीको किनार र देशको सबै भन्दा सानो आरक्ष, कोशी-टप्पु वन्यजन्तु आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने श्रीलङ्का टापुलाई दुर्गम क्षेत्र मानिन्छ। वि.सं. २०३२ सालमा स्थापना गरिएको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षलाई सन् १९८७ मा रामसार सूचीमा सूचीकृत गरेपछि सरकारले यो क्षेत्रलाई मध्यवर्ती क्षेत्रका रूपमा अधि सारेको छ। भौगोलिक हिसाबमा १७५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षसँग जोडिएको श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले मध्यवर्ती क्षेत्रबाट सुविधा भन्दा सास्ती पाएका छन्।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ श्रीलङ्का टापुको स्थानीय नागरिकको समस्या पहिचान गर्नु,
- ▶ श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको विवाद र प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्नु र
- ▶ श्रीलङ्का टापुको वर्तमान समस्याहरू पहिचान गरी तिनको समाधानका लागि स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारलाई सुझाव पेश गर्नु।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कबाट प्राप्त स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतमा कोशी नदी कटान भएको वि.सं. २०२० सालदेखि हालसम्मको श्रीलङ्का टापुको अवस्था अध्ययन, विश्लेषण गर्नका लागि सुनसरी र उदयपुर जिल्लाको सीमा क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका स्थानीय, विभिन्न सङ्घसंस्थाहरू, सरकारी निकाय, शिक्षक र

स्वास्थ्य संस्थाका कर्मचारी, जनप्रतिनिधिहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, एवम् गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, विज्ञसँगको अन्तर्वार्ता र जनसाधारणको राय पनि बुझिएको छ। द्वितीय श्रोतका तथ्याङ्कमा श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको विवाद र प्रतिवद्धता बारेका लेख, विभिन्न दस्तावेजहरू, अनलाइन मिडिया, अध्ययन प्रतिवेदनहरू, देशका ऐन कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू अध्ययन सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा सरोकारवालाहरूसँग तथा सरोकारवाला पक्षसँग संवाद, छलफल, अन्तर्वार्ता, रूजु सूची र बराहक्षेत्र नगरपालिकाले प्रकाशन गरेको नगर वस्तुगत विवरणलाई अध्ययन गरी श्रीलङ्का टापुका स्थानीय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र अवस्था विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको सीमा

- ▶ श्रीलङ्का टापु उदयपुर र सुनसरी जिल्लाको बसोबास क्षेत्र भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा सुनसरीको भूभागलाई मात्र समेटिएको छ।
- ▶ श्रीलङ्का टापु र मध्यवर्ती क्षेत्रको घोषणापछि राज्यले गरेका प्रतिवद्धता र त्यसको कार्यान्वयन पक्षमा अध्ययन केन्द्रित छ।
- ▶ श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षालगायत आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्रत्याभूत भए नभएको विषयमामात्र अध्ययन केन्द्रित छ।

अध्ययनको महत्व

बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ को आधाजसो भूभाग श्रीलङ्का टापुमा समेटिएको छ। मधेसको आदिवासी चन्द्रवंशीलगायत विभिन्न जनजाति एवम् जातीय समुदायमा मधेसी समुदायका मेहता, यादव र साह, पहाडी समुदायका क्षेत्री, बाहुन, मगर राई र लिम्बूको पनि बसोबास यस क्षेत्रमा रहेको छ। वस्तीभन्दा पश्चिमतर्फ उदयपुरको बेलका नगरपालिकाले घेराबारा गरेको छ। कोशी नदीबाट घेरिएको वस्ती सरकार भन्दा निकै टाढा छ। टापुका मतदाता चुनावका बेलामा भोट हाल्न कोशी पूर्वको बराहक्षेत्र आउँछन्। श्रीलङ्का टापुका स्थानीयहरू बहारक्षेत्र नगरपालिकाले आफ्नो नागरिक जस्तो

व्यवहार नगरेको गुनासो गर्दछन्। श्रीलङ्का टापुका स्थानीयलाई असज हुने गरी ६ र ९ नम्बर वडा कार्यालय कोशी नदी वारी राखिएको कारणले श्रीलङ्का टापुका स्थानीयले व्यक्तिगत घटना दर्ताका लागि दिनभर ढुङ्गा खियाउनुपर्ने वा उदयपुरको बेलका नगरपालिका घुमेर वडा कार्यालय पुगनुपर्ने बाध्यता छ।

सरकारले श्रीलङ्का टापुवासीका लागि विकासका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने, नागरिकले राज्यबाट पाउने न्यूनतम आधारभूत अधिकार सहज र सुलभ ढङ्गले पाउनुपर्ने, राज्यले नागरिकलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गरी मानव अधिकारको प्रत्याभूति दिलाउन समस्याहरू पहिचान गरी ती समस्या समाधानका लागि सुझाव उपलब्ध गराउन यो अध्ययनको महत्व छ। श्रीलङ्का टापुका वर्तमान समस्या उजागर गर्न र सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारको ध्यानकर्षण गराउन पनि अध्ययनको महत्व रहनेछ।

समस्या

- ▶ श्रीलङ्का टापु सप्तकोशी नदीको किनारमा रहेको र वडा कार्यालयहरू सप्तकोशी नदी पारी रहेकाले स्थानीयलाई सरकारी सेवा लिनका लागि आवतजावतमा कठिनाई।
- ▶ वर्षाको समयमा ढुङ्गा खियाएर कोशी नदी पार गर्नु पर्ने अवस्थामा रहेकाले जीउज्यान समेत जोखिममा पर्ने गरेको।
- ▶ कोशी टप्पु वन्यजन्तु क्षेत्रमा जङ्गली जनावरबाट स्थानीयले लगाएको बालीनाली असुरक्षित हुनु र त्यसको संरक्षणका लागि स्थानीय सरकारले ठोस कार्य नगर्दा खाद्य अधिकार खुम्चिएको छ।
- ▶ आवश्यक न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार बिनाको अस्थायी स्वास्थ्य चौकी भएकाले नागरिकको आधारभूत स्वास्थ्य अधिकार सम्बोधन हुन सकेको छैन।
- ▶ अधिकांश ज्येष्ठ नागरिकहरूको नागरिकता नभएकाले सामाजिक सुरक्षा भत्ताबाट वञ्चित भएको।
- ▶ खानेपानी लगायत आधारभूत आवश्यकताका स्रोतहरूको अभाव।
- ▶ श्रीलङ्का टापु क्षेत्रमा स्थानीय सरकारको उपस्थिति र सुरक्षा निकाय नहुँदा नागरिकले सरकारको प्रत्याभूत गर्न नपाउनु।

समस्या र त्यसको प्रभाव

वि.स.२०११ साल वैशाख १२ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री मात्रिकाप्रसाद कोइरालाको पालामा नेपालका तर्फबाट तत्कालीन योजना, विकास तथा भूमिसुधार मन्त्री जनरल महावीर शमशेर जबरा र भारतका तर्फबाट योजनामन्त्री गुजरीलाल नन्डाले कोशी सम्भौतामा हस्ताक्षर गरेका थिए। कोशी नदीले वि.स.२०१९ सालदेखि उदयपुरको पहाडी फेदीको भूभाग छोडेर कटान गर्दै पूर्वतर्फ बढेपछि ८ हजार ६ सय विगाहा जमिनमा बसोबास गर्दै आएका साविकका सन्तुसरीको प्रकाशपुर गाउँ विकास समिति-४ र ५ नम्बर वडाका स्थानीय प्रभावित हुन थाले। कोशी सम्भौता वि.स.२०११ सालदेखि कार्यान्वयनमा आए पनि सम्भौतामा गरिएको वाचाहरू भारत सरकारले पूरा नगर्दा हाल बराहक्षेत्र नगरपालिका-६ र ९ का स्थानीय (श्रीलङ्का टापुवासी) शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा लगायतआर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित हुन थाले।

भारतले कोशी सम्भौताका क्रममा कोशी व्यारेज भन्दा उत्तर तर्फको तीन किलोमिटर क्षेत्रसम्म र दक्षिणतर्फको तीन किलोमिटर क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका नागरिकको आधारभूत अधिकार सम्बोधन गर्ने सम्भौता गरे पनि सोको कार्यान्वयन भएन। कोशी नदीमा पानीमा बहाव बढ्दै गएपछि वि.स.२०४० सालमा तत्कालीन सरकारले प्रकाशपुर गाविसका प्रधानपञ्च पदम खड्काको अगुवाइमा त्यहाँ बसोबास गरिरहेका ५ हजार परिवारलाई मोरङको कानेपोखरी (हाल कानेपोखरी गाउँपालिका) र भ्पाको जलथल (हाल हल्दीवारी गाउँपालिका) क्षेत्रमा सट्टाभर्ना जमिन उपलब्ध गराएर हाल श्रीलङ्का टापुमा बसोबास गरिरहेकाहरूलाई स्थानान्तरणको प्रयास गरे पनि त्यो कार्यान्वयन भएन।

तिरो नम्बरी जग्गाको, क्षेत्र मध्यवर्ती

जम्मा १ सय ७५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको कोशी टापु वन्यजन्तु आरक्षलाई सरकारले वि.स.२०६१ मा मध्यवर्ती क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गर्‍यो। मध्यवर्ती क्षेत्र (बफर जोन) ले स्थानीयलाई नियमित रूपमा वन पैदावार उपभोग गर्न पाउने सहूलियत प्रदान गर्नका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्ष वरिपरिको तोकिएको क्षेत्र जनाउँछ। यस्तो क्षेत्रमा वारम्बार वन्यजन्तु ओहोरदोहोर गरिरहने हुँदा त्यहाँको

भू-उपयोग वन्यजन्तुमैत्री हुनुपर्ने मान्यता छ। जुन नेपालमा वि.सं. २०४९ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई संशोधन गरेपछि मात्र सुरुआत भयो। मध्यवर्ती क्षेत्रको भू-उपयोग वन क्षेत्रबाहेक खेतिपाती र बसोबासमा भएको छ। यस्तो क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षले आर्जन गरेको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म आम्दानी खर्च गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। तर कोशी टापु वन्यजन्तु आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्रमा समेटिएको नम्बरी जग्गाको तिरो श्रीलङ्का टापुवासीले वि.स.२०४० सालदेखि हालसम्म निरन्तर तिरिरहेको भए पनि उनीहरूले मध्यवर्तीक्षेत्रबाट पाउनुपर्ने ३० देखि ५० प्रतिशतको आम्दानी पाउन सकेका छैनन्। वि.स.२०४० सालदेखि आफ्नो नम्बरी जग्गामा कोशी नदी बगे पनि जग्गा धनीले अहिले पनि तिरो तिरिरहेको स्थानीय प्रकाश चन्द्रवंशीको बनाइ छ। नम्बरी जग्गामा वि.स.२०४० साल देखि कोशी नदी बगेपछि तत्कालीन समयमा सट्टा भर्ना जमिन दिने र त्यसका लागि तिरो तिरेको प्रमाण हुनुपर्ने सरकारले नियम लगाए पनि हालसम्म सट्टाभर्ना जमिन नपाएको तर तिरो भने तिरिरहेको विनोद मण्डलको बनाइ छ। सट्टाभर्नाको आशामा कोशी बगिरहेको नम्बरी जग्गाको तिरी रहनेहरूमा जवाहरलाल साह, रामलाल यादव, विष्णु उराउ, ज्योति चन्द्रवंशीलगायत अधिकांश टापुवासी छन्।

संविधान र आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

नेपालको संविधानमा सभ्य समाजले स्वीकार गरेका मानव अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको भाग ३ मा धारा १६ देखि धारा ४७ सम्म मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको छ। संविधानमा प्रत्याभूत गरिएका मौलिक हकहरू मध्ये आर्थिक सामाजिक प्रकृतिका मौलिक हकहरूलाई थप व्यापक बनाइएको छ। आर्थिक सामाजिक प्रकृतिका मौलिक हकहरूमा धारा १८ मा समानताको हक, धारा २५ मा सम्पत्तिको हक, धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक, धारा ३३ मा रोजगारीको हक, धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा ३६ मा खाद्यसम्बन्धी हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकलाई व्यवस्था गरिएको छ।

अध्ययनको निष्कर्ष

- ▶ सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले संविधान प्रदत्त मौलिक हकको प्रत्याभूत गराउन सकेको पाइएन।
- ▶ स्थानीयको आधारभूत अधिकार शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्यान्न र आवासको अधिकारलाई राज्यले सम्बोधन गर्न सकेको देखिएन।

सुभावाहरू

- ▶ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले मौलिक हकको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने।
- ▶ श्रीलङ्का टापुका स्थानीयको शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य र आवास अधिकारको सवाललाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने।
- ▶ कोशी सम्झौतामा भएका व्यवस्थाहरू पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन नेपाल सरकारले भारत सरकार समक्ष कूटनीतिक पहल गर्नुपर्ने।
- ▶ दीर्घकालिन एवम् दिगो समाधानका निमित्त राज्यले पुनः नीति र योजना ल्याउनु पर्ने।
- ▶ संविधानको मौलिक हक, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएर गरिएका सन्धि अभिसन्धि अनुरूप वञ्चितीकरणमा परेका श्रीलङ्का टापुवासीका समस्या दीर्घकालीन

रूपमा समाधान गर्न राज्यलाई दबाव सिर्जना गर्नु पर्ने।

- ▶ श्रीलङ्का टापुवासीलाई राज्यको मूल प्रवाहीकरणमा ल्याउनका निमित्त राज्यले बजेट, सामाजिक सुरक्षा, सकारात्मक विभेद जस्ता नीतिगत व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने।

अध्ययनको सन्दर्भ सामग्री

१. मानव अधिकार नौ ठूला महासन्धि (चौथो संस्करण २०७६ पुस, इन्सेक)
२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको ऐच्छिक प्रलेख अनुमोदन वकालत/प्रशिक्षण स्रोत पुस्तिका (पहिलो संस्करण २०६९ असोज, मानव अधिकार तथा प्रजातान्त्रिक मञ्च (फोरिड))
३. बराह क्षेत्र, नगर वस्तुगत विवरण, २०७५ बराहक्षेत्र नगरपालिका
४. हिमाल खबर पत्रिका (२०७८ वैशाख)
५. नेपाल कानून पत्रिका (वि.सं. २०६५ असार २५)
६. गोरखापत्र (गोरखापत्र अनलाइन २०७६ भदौ १९)
७. नेपालको संविधान (२०७२)

